

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І. Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ**

Опанасюк Валентина Володимирівна

УДК 321.01(477) “165”

**СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ
В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

23.00.02 – Політичні інститути та процеси

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, відділ теоретичних і прикладних проблем політології

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
Кудряченко Андрій Іванович,
Інститут європейських досліджень НАН України, директор

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, старший науковий співробітник

Кривошея Володимир Володимирович,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН
України, головний науковий співробітник

кандидат політичних наук

Звіркowska Вікторія Анатоліївна,
Черкаський інститут банківської справи Університету банківської справи
Національного банку України (м. Київ), заступник директора з навчально-
виховної роботи

Захист відбудеться “19” січня 2010 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.181.01 в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України за адресою: 01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8, к. 202.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України за адресою: 01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8.

Автореферат розісланий “18” грудня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор політичних наук

Г. І. Зеленько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Зміст і характер політичних процесів, що розпочалися з проголошенням суверенітету та незалежності України, засвідчили необхідність пошуку витоків національної державності, аналізу помилок і прорахунків, визначення загального й особливого.

Наукова проблема полягає в протиріччі між характером наявного комплексу наукового знання про державотворчий процес доби гетьманату Богдана Хмельницького та потребами його використання в теорії і практиці державного будівництва.

Актуальність проблеми зумовлена комплексом чинників, серед яких побудова національної держави в умовах глобалізації і пов'язаний із цим пошук ефективної системи державної влади в Україні; традиціоналізм значної частини політичної еліти, що межує з відсутністю єдиного цілісного бачення мети і завдань, принципів, конфігурації, механізмів, перспектив пропонувані для України моделей державної влади; виникнення громадських організацій козацтва, координація та підтримка їх діяльності на державному рівні; створення політичних партій українського козацтва за відсутності єдності козацьких лав та зрозумілої виборцю ідеологічної обґрунтованості партійних засад; відзначення на державному рівні серії ювілейних дат української історії козацького періоду, серед яких є такі, що здатні розколювати національну єдність.

Злободенність проблеми підкреслює суперечливість сучасного **стану її наукової розробки**. У дослідженнях істориків предмет визначався переважно в широких межах і охоплював державотворчий процес в цілому; можливі напрями його подальшого аналізу намітилися, але тільки окремі з них були реалізовані. Поодинокі політологічні дослідження акцентували увагу здебільшого на якомусь одному аспекті проблеми державотворення, зокрема, релігійному чинникові або розвитку ідеї української державності. Спробу поєднати актуальний історичний та сучасний аспекти державотворчого процесу в Україні вперше здійснено в спільному академічному виданні Інституту історії України НАН України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України “Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності” (2008 р.). Тому видається можливим звузити рамки нашого дослідження, зосередивши увагу на процесі становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Б. Хмельницького.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в рамках планових тем науково-дослідної роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: “Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні” (2002-2004 рр.; № 0205U000709), “Політичне лідерство на

постсоціалістичному просторі: національний і регіональний аспекти” (2005-2007 рр.; № 0105U00046) та “Політичний клас в сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку” (2008-2009 рр.; №0108U001417).

Метою дисертаційного дослідження визначено характер, особливості, закономірності й тенденції процесу становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Б. Хмельницького. Усвідомлюючи обмеженість наявного і доступного комплексу історичних джерел, не претендуючи на вичерпність висвітлення всіх аспектів досліджуваної проблеми, дисертант ставить такі дослідницькі **завдання**:

- виявити та проаналізувати загальноєвропейські тенденції перебігу соціального процесу на межі пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, їх проникність в українське суспільство;
- визначити стан розвитку націєтворчих процесів доби гетьманату;
- встановити характер перебігу процесу становлення інститутів державної влади;
- здійснити структурно-функціональний аналіз системи державної влади в Україні часів гетьманування Б. Хмельницького;
- розкрити характер відносин між традицією та законодавством у правовому механізмі реалізації державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького;
- встановити ймовірні виклики та загрози з боку політичного середовища в процесі державотворення ранньомодерного періоду;
- виокремити особливості, виявити закономірності та тенденції процесу становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Б. Хмельницького, встановити їх значимість для формування ефективної системи державної влади в сучасній Україні.

Об’єктом дослідження є державотворчий процес у козацькій Україні, політична ситуація, умови, фактори його здійснення. **Предмет** дослідження – процес становлення системи інститутів державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького (1648-1657 рр.).

Дослідження ґрунтується на **методологічних принципах** об’єктивності, історизму та системності, що реалізуються переважно через сукупність загальнологічних, порівняльно-історичних, системно-функціональних, діяльнісних (метод теорії груп) **методів** наукового пізнання.

Комплексний аналіз, що є основою міждисциплінарного підходу, забезпечує різнобічне врахування об’єктивних та суб’єктивних факторів, специфічне поєднання яких визначило характер, параметри, тенденції та особливості процесу становлення інститутів державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького.

Використання якісних та якісно-кількісних (контент-, івент-аналіз) методів аналізу документів дозволяє врахувати час створення, контекст, зміст мовного повідомлення, особу комунікатора та реципієнта, здійснити обробку обширного масиву історичних джерел з використанням вибіркового методу.

Джерельна база дослідження охоплює сучасні офіційні джерела, експертні й аналітичні оцінки, результати соціологічних досліджень, проведених “Українським демократичним колом” спільно з компанією GFK на замовлення Інституту політики (2002 р.; 2006 р.), соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова (2004 р.). Залучено до аналізу опубліковані джерела козацької доби, зокрема маловідомі, а також неопубліковані джерела, виявлені в архівних установах. Опрацьовано та критично осмислено широкий комплекс загальнотеоретичної та галузевої літератури.

Наукова новизна одержаних результатів. Здійснено вперше в політичній науці комплексний аналіз проблеми становлення інститутів державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького, що дало змогу встановити системність суспільно-політичних змін, соціально-політичну зумовленість, революційний характер процесу розбудови системи державної влади. Ці висновки обґрунтовано й розвинуто низкою теоретичних положень, які відзначаються науковою новизною, а саме:

- вперше процес становлення інститутів державної влади визначений не за сукупністю атрибутивних ознак, а за генетичним критерієм, у якому видова ознака виражає походження означуваного поняття. Становлення інститутів державної влади – це політичний процес, що постає як результат упорядкування владних відносин у суспільстві в умовах виникнення держави й визначає форму та механізм реалізації державної влади;

- встановлено, що політична програма Б. Хмельницького, заявлена в Переяславі на початку 1649 р., була закономірним результатом розпочатої в 1648 р. боротьби українського козацтва за свої соціальні інтереси, відображала перспективи закріплення за козацтвом досягнутого соціального та політичного статусу;

- подальшого розвитку й обґрунтування набула ідея зародження в ранньомодерний період української нації як етнополітичної спільноти;

- знайшов підтвердження висновок про те, що система інститутів державної влади Війська Запорозького була трансформованою системою демократичних інститутів Запорозької Січі. Поряд із цим встановлено, що в організації системи інститутів державної влади гетьманату помітне намагання поєднати й зафіксувати на рівні традиції систему військового керівництва з єдиного управлінського центру (гетьман) з тенденцією до посилення впливу козацької адміністрації на органи громадського самоуправління на місцях;

- поряд із досягненнями державотворчого процесу виявлені суттєві вади організації системи державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького, а саме: відсутність чіткого поділу функцій державної влади, відпрацьованого механізму стримувань і противаг, воєнізований характер, залежність державної влади від особистих управлінських якостей гетьмана. Зумовлені в

основному особливостями історичного часу перелічені характеристики знижували функціональну спроможність державної влади, підштовхували гетьмана до її реорганізації на основі абсолютистських тенденцій;

- встановлено, що в державі Б. Хмельницького існував ранньомодерний прототип громадянського суспільства. Держава домінувала над інститутами громадянського суспільства, що не заважало їй надавати підтримку останнім. Однак посилення абсолютистських тенденцій у Європі, поширення зовнішніх впливів на Гетьманщину з боку Росії стримувало вплив елементів громадянського суспільства на процес становлення інститутів державної влади.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

Матеріали та висновки дисертації уможливають означення своєрідності процесу формування системи інститутів державної влади в Україні, закладають основу для теоретичної розробки та практичної реалізації національної стратегії й тактики державотворення, забезпечують обґрунтування засад зовнішньої політики України в її орієнтації на європейське співтовариство.

Перспективи застосування в освітній та виховній діяльності пов'язані зі створенням теоретичних узагальнюючих праць з питань національного державотворення, розбудови системи інститутів державної влади в Україні. Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися при розробці спецкурсів з політології, теорії державного управління, історії України, теорії та історії держави і права України в навчальних закладах системи вищої освіти.

Апробація результатів дисертації здійснена на міжнародних та всеукраїнських наукових, науково-теоретичних, науково-практичних конференціях, методологічних семінарах, політологічних читаннях і “круглих столах”, зокрема: “Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні” (м. Київ, 2004 р.), “Актуальні проблеми регіонального розвитку в контексті європейської інтеграції” (м. Луцьк, 2005 р.), “Еліти і цивілізаційні процеси формування націй” (м. Київ, 2006 р.), “Менеджмент за умов трансформаційних інновацій: виклики, реформи, досягнення” (м. Суми, 2007 р.), “Політичні конфлікти в сучасній Україні: сутність, витоки, шляхи подолання” (м. Київ, 2008 р.), “Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності” (м. Запоріжжя, 2009 р.) та ін. Дисертація обговорювалася на засіданні відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Публікації. Результати дисертації висвітлені в 10 наукових статтях автора, вісім із яких опубліковані у виданнях, визначених ВАК України фаховими в галузі політичних наук.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (10 підрозділів), висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації – 226 сторінок, із них – 49 сторінок списку використаних джерел (480 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дисертаційного дослідження, розкрито методологічну основу, наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, зазначено характер апробації результатів дослідження.

У першому розділі – **“Теоретико-методологічні основи дослідження”** – концептуалізовано ключові поняття, обґрунтовано методологію дисертаційного дослідження, проаналізовано джерельну базу та історіографію проблеми.

У першому підрозділі – *“Концептуалізація основних понять та методологія дослідження процесу становлення інститутів державної влади”* – трактуються ключові поняття, аналізуються методологічні підходи до дослідження процесу становлення інститутів державної влади.

Обґрунтовується можливість і необхідність науково коректного використання понять сучасної політології для дослідження політичних процесів минулого. Поняття “становлення інститутів державної влади” відносно доби гетьманату Б. Хмельницького розглядається як утворення інститутів державної влади в сукупності їх характерних ознак і форм.

Обґрунтовується висновок про доцільність проведення дослідження за допомогою аналітико-синтетичної методологічної конструкції, в основу якої покладено запропонований Ш. Ейзенштадтом принцип теоретичної конвергенції, що дозволяє частково усунути слабкі сторони різних методологічних підходів. Синтез здійснюється на основі аналізу історичного, цивілізаційного, соціологічного, культурологічного, правового, психологічного, політологічного підходів.

У другому підрозділі – *“Становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Б. Хмельницького як предмет наукової рефлексії: джерела та розвідки”* – окреслено джерельну базу дослідження, проаналізовано ступінь розробки проблеми в працях українських і зарубіжних істориків.

Писемні джерела про державотворчий процес у добу гетьманату Б. Хмельницького класифіковано на дві групи: документальні та оповідні (нарративні). Серед документальних історичних джерел проаналізовано універсали, накази гетьмана та полковників, дипломатичні документи, офіційні донесення, протоколи засідань вищих органів державної влади Московії та Речі Посполитої, матеріали поточного діловодства центральних і місцевих органів влади. Видове розмаїття нарративних джерел створюють мемуарні джерела, літописи, хроніки тощо. Зроблено висновок про цінність для дослідження першої групи та про обережне особливо критичне ставлення до повідомлень другої групи джерел.

Систематизація історичних розвідок поєднує методологічний, історико-генетичний і географічний принципи. Зазначено, що сучасна українська історіографія доби гетьманату Б. Хмельницького розвивається у двох напрямках – сциєнтистському (О. Апанович, В. Брехуненко, В. Горобець,

О. Гуржій, В. Кривошея, Ю. Мицик, С. Плохий, В. Смолій, В. Степанков, І. Стороженко, Я. Федорук та інші) та модерністському (Н. Яковенко та інші), що склалися відповідно на основі методології позитивізму та французької школи “Анналів”. Аналіз досліджуваних сучасними істориками проблем і методологій привів до висновку про обмеженість понятійно-категоріального апарату, методологічних і методичних можливостей історичної науки для адекватного розуміння політичних процесів у ранньомодерній козацькій Україні, що зумовлює необхідність проведення політологічного дослідження, зосередження дослідницької уваги на процесові становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Б. Хмельницького.

У другому розділі – **“Соціальний процес як фактор становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Б. Хмельницького”** – окреслено динаміку соціальної структури українського суспільства середини XVII ст., виявлено зміни в суспільній свідомості та формах політичної активності народних мас.

У першому підрозділі – *“Соціальне середовище процесу державотворення: аспект європейських цивілізаційних впливів”* – доведено переважаючий вплив європейських цивілізаційних тенденцій на перебіг політичних процесів в українському суспільстві.

Доповнено тезу М. Грушевського про культурну європейськість українців тезою про прийнятність для українського суспільства на межі середньовіччя та Нового часу європейських тенденцій в економіці, політичній сфері та громадській організації суспільства. Доведення цієї тези здійснюється на основі моделі “екологічної тріади”, запропонованої американськими дослідниками Г. та М. Спрут й адаптованої відповідно до завдань дисертаційного дослідження.

Вплив тенденцій європейського цивілізаційного процесу на українське суспільство в середині XVII ст. виявлено в релігійній сфері (реформаційний рух і зміцнення позицій церкви), освіті (викладання творів засновника нової політичної думки Н. Мак’явеллі в Києво-Могилянській академії), зовнішній політиці гетьмана Б. Хмельницького (реалізація принципу “державного інтересу”), практиці державного будівництва (створення внутрішньої та зовнішньої розвідки, податкової системи, постійного війська, формування зародків бюрократії, централізація й абсолютизація влади). Доведено визначальний вплив на суспільні процеси в українських землях з кінця XVI ст. до кінця 50-х рр. XVII ст. європейських тенденцій у культурній, економічній і політичній сферах.

У другому підрозділі – *“Витоки української політичної нації”* – з’ясується значення націєтворчих процесів для становлення інститутів державної влади гетьманаті Б. Хмельницького.

Згідно з модерністською теорією англійського соціолога Е. Сміта механізм творення нації розкривається через поняття домодерних етносів,

політичної еліти й соціально значущої мети. Особливо визначається роль політичного лідера в розробці й реалізації проекту держави-нації.

Встановлено, що в середині XVII ст. в українському суспільстві фактично склалися передумови для творення політичної нації: у боротьбі з окатоличенням і спольщенням в основному завершився культурницький етап націєтворення, у кризових для українського суспільства умовах народні маси підтримали активного трансформаційного лідера з потужною харизмою, якому вдалося об'єднати нову національну еліту, висунути й почасти успішно реалізувати проект держави-нації. У цьому проекті культурна складова закономірно переважала над громадянською складовою. Виявлено тенденцію до активізації останньої в протистоянні Запорозької Січі гетьманській владі та в її правовому закріпленні в найдемократичнішій для свого часу Конституції П. Орлика (1710 р.).

У третьому підрозділі – *“Характер процесу становлення інститутів державної влади в козацькій Україні в середині XVII ст.”* – вперше в рамках політологічного дослідження виявлено типологічні характеристики процесу становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Б. Хмельницького.

Революція розглядається, з одного боку, як соціально-політичний конфлікт між старим і новим політичними центрами, з другого – як політичний процес, що одночасно змінює соціально-політичний порядок і визначає умови подальшого перебігу подій. Розв'язання конфлікту, нововведення змінили соціальну структуру українського суспільства, що сприяло формуванню нового правлячого й політичного класів, а також політичного порядку, що втілював національну ідею, зміцнював правовий інститут приватної власності.

Обґрунтовано заперечується прототождження потужного суспільного руху середини XVII ст. в козацькій Україні з повстанням або громадянською війною. Зміни соціальної структури привели до змін політичної системи та всього політичного порядку в українському суспільстві, що дозволяє ідентифікувати цей рух із соціальною революцією.

У третьому розділі – **“Система інститутів державної влади козацької України часів Б. Хмельницького”** – проаналізовано структуру, функції, правові підстави діяльності інститутів державної влади гетьманату Б. Хмельницького.

У першому підрозділі – *“Структура і функції інститутів державної влади”* – здійснено структурно-функціональний аналіз системи інститутів державної влади гетьманату Б. Хмельницького.

З'ясовуються особливості побудови системи інститутів державної влади гетьманату на засадах двох принципів – ієрархічного та територіального. Центральними інститутами державної влади були інститути Військової (Генеральної) ради, гетьманства, Старшинської ради й Генерального уряду. Державну владу на місцях здійснювали полкова та сотенна старшини.

Доведено, що Військова рада в добу гетьманату Б. Хмельницького не стала адекватним репрезентантом усього населення, навіть – усього війська, не виробила механізму постійного представництва. Військова рада скликала в залежності від потреби та традиційно на вимогу. Із гетьмануванням Б. Хмельницького пов'язуємо зародження інституту зовнішнього представництва гетьманської держави.

З'ясовано, що в гетьманаті, так само, як і в європейських монархіях, виконавча та судова функції не розділялися. Концентрація одним органом влади у своїх руках багатьох функцій; дублювання функцій різними органами влади; тимчасова передача гетьманом своїх повноважень генеральній старшині; виконання останньою окремих доручень гетьмана свідчать про незавершеність процесу становлення інститутів державної влади, що є типовим для європейських держав у ранньомодерний період.

У другому підрозділі – *“Механізм регулювання владних відносин у державі: традиція та право”* – з'ясовуються правові підстави та аналізуються механізм регулювання владних відносин у гетьманаті Б. Хмельницького.

Констатується, що легальне функціонування механізму державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького забезпечувала унікальна система права, яка поєднувала норми звичаєвого та писаного права з істотним переважанням першого.

Виявлено та проаналізовано структуру писаного права держави Б. Хмельницького, елементами якої були кодифіковане право (Статути Великого князівства Литовського 1566 і 1588 рр.) та три групи нормативно-правових документів: договори з Річчю Посполитою та Московією, універсали гетьмана й полковників, станова-корпоративні нормативні акти. Зроблено висновки про тяглість елементів права від Литовсько-польського періоду, переважне відставання правових норм від динаміки революційних змін, поступове фактичне перетворення гетьманату на суверенний суб'єкт міжнародного та внутрішнього права.

Обґрунтовано висновок про поєднання традиційних механізмів регулювання владних відносин у гетьманаті з новаціями, окремі з яких уже в досліджувану добу набули характеру правового інституту. Передусім це правові норми, що закріплювали виняткове право суверена (гетьмана), а не суб'єкта феодалного права (сюзерена) надавати землі за службу; формування фінансового законодавства, власної податкової та митної систем; законодавче закріплення використання фінансових ресурсів держави на утримання постійного війська та бюрократичного апарату (старшини). Захист права приватної власності став пріоритетним правовим механізмом формування модернізованої системи суспільних відносин.

У четвертому розділі – **“Вплив політичного середовища на процес становлення інститутів державної влади: виклики та загрози”** – розкрито причини та сутність процесу трансформації державної влади в

гетьманаті Б. Хмельницького в напрямі зміцнення позицій держави на противагу розрізненним центрам політичної влади та елементам громадянського суспільства, з'ясовано можливості врахування політичного досвіду середини XVII ст. для розбудови ефективної системи державної влади в сучасній Україні.

У першому підрозділі – *“Зміцнення абсолютистських тенденцій. Державна влада та інститути громадянського суспільства в гетьманаті Б. Хмельницького”* – розглянуто умови, фактори формування та зміцнення абсолютистських тенденцій у гетьманаті Б. Хмельницького. Доведено, що абсолютистські тенденції зумовлені переважно необхідністю пошуку підстав легітимації державної влади в умовах політичної нестабільності й посилення позицій абсолютних монархій на території Європи.

Встановлено характер відносин між державною владою та інститутами громадянського суспільства в державі Б. Хмельницького. З'ясовано, що ранньомодерний прототип громадянського суспільства, сформований у гетьманаті Б. Хмельницького, так само як і на Заході базувався на активності незалежних станів, релігійному протистоянні, економічному підприємстві. Показано, що основні структуротворчі елементи громадянського суспільства – свобода, рівність, солідарність у взаємозв'язку з ідеєю соціальної справедливості та в поєднанні з християнськими ідеалами, які були чітко виражені на Запорозькій Січі, стимулювали формування української національної ідеї.

У другому підрозділі – *“Політичні інтереси геополітичних гравців”* – розкрито геостратегічні плани основних геополітичних гравців у Центрально-Східноєвропейському регіоні.

Визначено міжнародні позиції гетьманату Б. Хмельницького. Показано, що в самій козацькій Україні, так само як і в міжнародному політичному просторі, гетьманат сприймали як незалежну державу, що дало підстави Московії укласти з нею Переяславський (1654 р.) договір. Усі держави, які мали наміри щодо гетьманської держави, умовно поділено на дві групи. Перша група об'єднувала Річ Посполиту, Росію, Османську імперію, які претендували на українські території. Друга група – Швеція, Бранденбурзьке курфюрство та васали Османської імперії Кримське ханство, Семигороддя, Валахія та Молдавія шукали в козацькій Україні переважно військової або політичної підтримки. Виявлено та проаналізовано загрози гетьманату з боку Московії.

Зроблено суттєві висновки про проведення гетьманом Б. Хмельницьким нової за своїм характером зовнішньої політики – політики балансу сил, яка тільки почала складатися після створення Вестфальської системи регулювання міжнародних відносин; про здійснення гетьманом практичних кроків для закріплення суверенного незалежного статусу української держави на міжнародній арені.

У третьому підрозділі – *“Історичні уроки та політичний досвід середини XVII ст. для розбудови ефективної системи державної влади в сучасній Україні”* – виявлено істотні зміни процесу становлення інститутів державної влади середини XVII ст., що зберегли свою актуальність у сучасному державотворчому процесі, проаналізовано основні уроки національного державотворення в контексті розбудови політичної системи в сучасній Україні.

З’ясовано сутність і значення поняття “ефективна система державної влади” для забезпечення стабільності політичної системи, доведено хибність його отождолення з поняттям “ефективна економічна політика держави”. Показано, що єдність суспільства в добу гетьманату Б. Хмельницького досягалася завдяки підтриманню державною владою розумного балансу між суспільними силами. Насамперед, цьому сприяли перебирання державою на себе основних функцій політичних центрів станового суспільства, модернізація механізмів реалізації державної влади, забезпечення відкритості каналів соціальної мобільності, ефективний розподіл ресурсів. Обґрунтовано, що державна влада в гетьманаті Б. Хмельницького використовувала методи політичної діяльності, характерні для модерного суспільства, які уможливають використання історичного досвіду в процесі державотворення в сучасній Україні.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено результати попередніх наукових досліджень та запропоновано вирішення нової наукової проблеми, що виявляється в комплексному дослідженні істотних змінних та сюжету процесу становлення інститутів державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького для розбудови в кінцевому розумінні стабільної та ефективної системи державної влади в сучасній Україні. Результати роботи знайшли конкретизацію в таких головних положеннях:

1. Розвиток українського суспільства в середині XVII ст. зумовлювали переважно європейські цивілізаційні впливи. Головними загальноєвропейськими тенденціями були капіталістична товарно-ринкова економіка, національна держава та колоніальна система, що визначали перехід до доби Нового часу. Рівень проникності цих тенденцій в українське суспільство був нерівномірним. Домінування феодальних відносин у Речі Посполитій, до складу якої входили українські землі, значною мірою зумовило відставання розвитку товарно-ринкової економіки в українському суспільстві.

2. Становлення інститутів державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького супроводжував процес формування української політичної нації. Це зумовило поєднання потужних місіонерських релігійних мотивів національно-визвольної боротьби, підсвідомо спрямованих на перенесення уявлень про

абсолютну справедливість на земне відображене буття українців з тенденцією до централізації та абсолютизації державної влади.

3. Становлення інститутів державної влади в гетьманаті стало наслідком виникнення нового політичного центру в українських землях Речі Посполитої. Боротьба між старим і новим політичними центрами набула характеру швидкої кардинальної зміни організаційних принципів та структури всієї системи державної влади в поєднанні з кардинальними змінами в соціальній та економічній структурах суспільства. Усе це дає підстави називати масовий суспільно-політичний рух в українських землях у середині XVII ст. Українською соціальною революцією.

4. Система державної влади в гетьманаті Б.Хмельницького мала чітку ієрархію: центральний рівень (Генеральна рада, Гетьман, Старшинська рада, Генеральна старшина), місцевий рівень (полкові ради, полковники, полкова старшина; сотенні ради, сотники, сотенна старшина). Законодавча, виконавча та судова функції на всіх рівнях державної влади залишалися недостатньо диференційованими, що характерно для європейських держав і державних утворень перехідного періоду від середньовіччя до Нового часу. Вища законодавча влада в гетьманаті Б. Хмельницького належала Військовій (Генеральній) раді. Вертикаль виконавчої влади очолював гетьман. Старшинська рада виконувала дорадчу функцію при гетьмані та разом із Військовою радою урівноважувала владу гетьмана. Виконавча функція на рівні центральних інститутів державної влади покладалася на Генеральний уряд (Генеральну старшину). Державну владу на місцевому рівні в межах своїх компетенцій здійснювали відповідно полковники та полкова старшина, сотники та сотенна старшина. Виконавча та судова функції, особливо на нижчих щаблях державного управління, диференціювалися не досить чітко.

5. Революційний процес у ранньомодерному українському суспільстві визначив конкурентний характер відносин між традицією та законодавством у правовому механізмі реалізації державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького. Соціальна структура, соціальні відносини та система політичної влади, які зароджувалися, потребували законодавчого закріплення, що знайшло відображення в правовій системі гетьманату. Поряд із цим збереження чинності Литовських статутів, правочинності привілеїв монархів (короля і царя) заклало основу сутнісної еволюції правових інститутів у бік повернення до станової річпосполитської традиції.

6. Стабільність системи інститутів державної влади, вибудованої в гетьманаті Б. Хмельницького, залежала від викликів внутрішнього та зовнішнього політичного середовища. Істотними змінними політичного процесу були ефективність і легітимність політичного режиму, розвиненість і функціональна спроможність інститутів громадянського суспільства, їх відповідність ментальності та національному характерові українців.

Відкритість каналів соціальної мобільності, характерна для масових революцій, збалансована рівновага між різними суспільними станами, що досягалася завдяки виваженій фінансово-економічній політиці гетьмана, коригуванню соціальної політики держави під тиском зовнішніх обставин та громадської думки, харизма Б. Хмельницького в поєднанні з іншими якостями трансформаційного лідера забезпечували функціональну спроможність системи державної влади гетьманату, її здатність до самозбереження і саморозвитку. Поряд із цим суттєву загрозу становленню інститутів державної влади створював фактор зовнішньополітичного впливу. Річ Посполита, Росія та Османська імперія намагалися інкорпорувати українські землі до свого складу, що ставило під сумнів саме існування гетьманату.

7. Гетьманська держава виникла та існувала як специфічна історична форма української держави, перший щабель реалізації проекту української політичної нації. Специфіку процесу становлення інститутів державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького визначали нерозділеність цивільних і військових функцій держави, що знайшло відображення у формі, принципах розбудови системи інститутів державної влади, механізмах її реалізації; переважання традиційних механізмів регулювання владних відносин над правовими; синхронізація процесів становлення інститутів державної влади та формування української нації. Поряд із цим вперше в українській національній державі були закладені сучасні принципи державного будівництва, такі як принцип захисту національного інтересу, розумного балансу суспільних сил, соціальної спрямованості державної політики.

8. У процесі становлення інститутів державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького виявлено низку закономірностей. По-перше, внаслідок розширення функцій держави ускладнилася структура державної влади. По-друге, переважання централізації над децентралізацією влади зумовило ослаблення або виведення з політичного поля у площину неполітичної взаємодії політичних центрів феодального суспільства, що посилювало позиції держави. По-третє, поєднання деструктивних і конструктивних елементів революційного процесу, з одного боку, актуалізувало потребу розбудови модерної держави на основі нових принципів і механізмів реалізації державної влади, з іншого – зумовило використання традиційних методів організації влади, напрацьованих старою феодальною державою.

9. Формування національної держави активізувало процес модернізації українського суспільства, що знайшло відображення в тенденціях процесу становлення інститутів державної влади. Це тенденції до ускладнення системи державної влади завдяки поступовому формуванню фінансової та фіскальної систем, створення постійної армії, поступового формування бюрократичної системи. Модернізаційний характер становлення інститутів державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького визначали політика правової

підтримки приватної власності, державна підтримка підприємницької діяльності, перебирання державою на себе функції соціального захисту внаслідок ліквідації або ослаблення розосереджених середньовічних центрів політичної влади.

10. У процесі дослідження вдалося реалізувати ключову ідею про те, що процес становлення інститутів державної влади в гетьманаті Б.Хмельницького забезпечував модернізацію та упорядкування суспільних відносин, формування української національної держави з сильною вертикаллю влади, перетворення її на рівноправного міжнародного гравця в Центрально-Східній Європі. Визначення напрямів модернізації, упорядкування відносин у державі, передусім – удосконалення вертикалі державної влади, залишаються пріоритетними завданнями, над якими необхідно активно працювати всім гілкам державної влади в сучасній Україні. Це є базові завдання забезпечення національної безпеки та ефективного функціонування інститутів державної влади на сучасному етапі розвитку України як самостійної суверенної держави українського народу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях з політології:

1. Опанасюк В. Державотворчі процеси в добу Хмельниччини : міжнародний аспект / В. Опанасюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2004. – Вип. 20. – С. 443-454.
2. Опанасюк В. Громадські організації доби Хмельницького. Форми західні – зміст руський / В. Опанасюк // Віче. – 2004. – № 10. – С. 70-73.
3. Опанасюк В. Державотворчий процес в Україні : реалії сьогодення через досвід минулого / В. Опанасюк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв, 2005. – Вип. 7. – С. 251-261.
4. Опанасюк В. Політичний інтерес та ментальність у формуванні й становленні інститутів державної влади (історико-політологічний екскурс у часи Б. Хмельницького) / В. Опанасюк // Персонал. – 2006. – № 3. – С. 66-71.
5. Опанасюк В. Харизматичний лідер – політична еліта – маси : український досвід взаємовідносин / В. Опанасюк // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвип. – С. 126-135.
6. Опанасюк В. Забезпечення стабільності політичної системи у взаємовідносинах політичного класу і нації / В. Опанасюк // Політичний менеджмент. – 2008. – Спецвип. – С. 172-182.
7. Опанасюк В. В. Український Левіафан, або правляча еліта у пошуках ефективної моделі політичної влади / В. В. Опанасюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 246-257.

8. Опанасюк В. В. Революція як форма політичного конфлікту / В. В. Опанасюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 42. – С. 78-88.

Статті в інших виданнях:

9. Опанасюк В. В. Необхідність використання засад державотворчої діяльності Б. Хмельницького в контексті спрямування України до європейської інтеграції / В. В. Опанасюк // Вісник Донецького інституту туристичного бізнесу. – 2005. – № 9. – С. 128-132.

10. Опанасюк В. В. Національна еліта перед дилемою геостратегічного вибору : історія і сучасність / В. В. Опанасюк // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : зб. у 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 545-558.

АНОТАЦІЯ

Опанасюк В. В. Становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Богдана Хмельницького. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, 2009.

Дисертація є комплексним дослідженням процесу становлення інститутів державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького. Проаналізовано середовище, виявлено істотні зміни, встановлено революційний характер перебігу досліджуваного політичного процесу.

У динаміці проаналізовано систему інститутів державної влади. Розкрито механізм регулювання владних відносин, суб'єктами якого були Генеральна рада, Гетьман, Старшинська рада, Генеральний уряд (Генеральна старшина), старшина місцевих адміністрацій гетьманату. З'ясовано причини зміцнення позицій держави Б. Хмельницького на протигагу розрізненим центрам політичної влади та елементам громадянського суспільства.

Ключові слова: інститут державної влади, гетьманат, середовище, істотні зміни, політичний процес, Генеральна рада, Гетьман, Старшинська рада, Генеральний уряд (Генеральна старшина).

АННОТАЦИЯ

Опанасюк В. В. Становление институтов государственной власти в эпоху гетманата Богдана Хмельницкого. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины, Киев, 2009.

Диссертация является комплексным исследованием процесса становления институтов государственной власти в гетманате Б. Хмельницкого. Показано, что гетманат фактически существовал как специфическая историческая форма украинского государства, в котором центробежные процессы подавлялись с помощью военной силы, а управление осуществлялось активным трансформационным лидером, обладающим способностью идеализированного влияния (харизмой). В целом в гетманате Б. Хмельницкого превалировала модернизационная тенденция, что определило его специфические черты, внутреннюю и внешнюю политику.

Проанализировано среду формирования государства, выявлены тенденции социального, политического, культурного и экономического развития, пути их проникновения в украинское общество в ранний период Нового времени. Выяснено, что процесс общественных трансформаций в эпоху гетманата Б. Хмельницкого носил революционный характер. Доказано, что формирование государственности в украинских землях в середине XVII в., так же как и на Западе, неразделимо сопровождал процесс формирования политической нации. Оба процесса остались незавершенными в силу объективных причин, в первую очередь связанных с отсутствием достаточных ресурсов для проведения кардинальных преобразований, слабостью политической и национальной элиты, успешной реализацией геостратегических планов Москвы в отношении украинских земель.

Выявлено усиление позиций государства над разрозненными политическими центрами феодального общества. В динамике проанализировано систему институтов государственной власти. Выявлено высокий уровень централизации власти при низком уровне дифференциации функций институтов государственной власти: Генеральной рады, Гетмана, Старшинской рады, Генерального правительства (Генеральной старшины), старшины местных администраций гетманата. Раскрыто механизм регулирования властных отношений в государстве, в котором традиционные нормы тесно переплетались с нормами закона, обеспечивая высокий для раннего периода Нового времени уровень правосознания украинского народа. Проанализировано структуру законодательства гетманского государства, выявлено новации, которые уже в гетманате Б. Хмельницкого приобрели характер правового института. В частности показано, что защита права частной собственности стала приоритетным правовым механизмом формирования модернизированной системы общественных отношений.

Выявлено факторы усиления абсолютистской тенденции в гетманате Б. Хмельницкого. Показаны взаимоотношения между элементами гражданского общества и государством. Раскрыты особенности функционирования гражданских территориальных образований, цехов и братств. Противостояние абсолютистской и демократической тенденций в государстве Б. Хмельницкого в сочетании с усилением гражданской активности определены как существенный вызов

процессу становления институтов государственной власти. Геополитические интересы основных международных игроков в отношении украинских территорий содержали главную угрозу целостности и независимости гетманата.

Ключевые слова: институт государственной власти, гетманат, среда, существенные переменные, политический процесс, Генеральная рада, Гетман, Старшинская рада, Генеральное правительство (Генеральная старшина).

SUMMARY

Opanasyuk V. V. The institutes of state power establishing in the epoch of Bohdan Khmelnytsky Hetmanate. – Manuscript.

The dissertation on obtaining of the scientific degree of the Candidate of Political sciences in speciality 23.00.02 – political institutions and processes. – I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2009.

The dissertation is complex research of the process of institutes of state power formation in the Hetmanate of B. Khmelnytsky. The environment has been analysed, essential variables have been revealed, and revolutionary character of course of investigated political process has been established.

The system of institutes of state power has been analysed in dynamics. The mechanism of the power relations regulation subjects of which were the Heneralna rada, the Hetman, the Rada starshyn, the General government (Heneralna starshyna), the starshyna of local administrations of Hetmanate being revealed. The reasons of state positions strengthening in counterbalance to the isolated centres of the political power and elements of a civil society in the state of B. Khmelnytsky have been established.

Key words: institute of state power, Hetmanate, environment, essential variables, political process, Heneralna rada, Hetman, Rada starshyn, General government (Heneralna starshyna).

Підписано до друку 03.11.2009 р. Формат 60х90/16.
Папір офс. Гарнітура Times New Roman Cug. Друк офс.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,8.
Тираж 100. Зам. 1570.

Видавництво СумДУ при Сумському державному університеті
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 3062 від 17.12.2007 р.
Надруковано в друкарні СумДУ
40007, м. Суми, вул. Римського-Корсакова, 2.